

KÜLTÜREL SÜREKLİLİK BAĞLAMINDA ANTİKÇAĞDAN GÜNÜMÜZE KUTSAL AĞAÇ VEYA HAYAT AĞACI SACRED TREE OR TREE OF LIFE FROM ANTIQUITY TO PRESENT IN THE CONTEXT OF CULTURAL CONTINUITY

Cüneyt ÖZ*

Öz

Antikçağdan günümüze birçok materyali anlamlandıran insanoğlu; bunları dininde, dilinde, yazısında ve sanatında sembolize ederek kullanmıştır. Bu materyalleri ifade eden semboller tarihsel süreç içerisinde şekilsel değişime uğrasa dahi, arkasında yatan temel düşünce özünde günümüze değin aynı kalmıştır. İnsan oluşturduğu toplumda anlaşılır olmak, zaman ve mekânda kendini belirgin kılmak ve karşındakine bilgi aktarmak için ürettiği inanç sistemi içerisinde, inandığı birtakım öğelere kutsallık atfetmiştir. Bunlardan birisi de ağaçtır. Dini olarak önem kazanmasıyla birlikte stilize edilen ağaç Mezopotamya'da MÖ 4. binyılda ortaya çıkmış; Mısır'da, Sümer'de, Hitit ve Geç Hitit'te, Assur'da, İskit'te, Urartu'da, Frig'te, Eski Yunan'da, Ege Medeniyetleri'nde, Anadolu Selçukluları'nda, Yahudiler'de, Hıristiyanlar'da, İslamiyet'te ve günümüzdeki kültürlerde kendine yaşama alanı bulmuştur. Bazı kültürde kutsal ağaç bazısında ise hayat ağacı olarak adlandırılrsa da özündeki kutsallığı günümüze kadar sürdürmüştür. Bu duruma neden, kültürler arası iletişimle oluşan etkileşimin bir sonucu kabul edilen kültürel sürekliliktir. Bu çalışma, kültürel süreklilik bağlamında antikçağdan günümüze kutsal ağaç veya hayat ağacının özündeki kutsallığı kaybetmeden kültürden kültüre devamlılığı üzerine odaklanarak, bu alanda yapılacak çalışmalara katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Süreklilik, Antikçağ, Kutsal Ağaç, Hayat Ağacı.

Abstract

Humanity, who has defined so many materials from antiquity to present, has appropriated these for their religion, language, and art by adopting symbols. Even though the symbols, which refer to these materials, have formally transformed through history, their leitmotifs remained unchanged. In the society it shaped, in order to be comprehensible, to differentiate itself and to disseminate knowledge humanity, in the its own belief system, have sanctified certain materials. Tree is one of these certain materials. Having been stylized as it gained divine prominence, tree emerged in Mesopotamia in 4000 BCE. and resurfaced again and again in Egypt, Sumer, Hittite and late Hittite, Assyria, Scythia, Urartu, Phrygia, Ancient Greece, in Aegean Civilizations, Seljuks of Rum, Judaism, Christianity, Islam and in current cultures. While having been named in some cultures as sacred tree and in others as tree of life, its divinity has persisted until today. The reason for this is the cultural continuity, which is a symptom of cross-cultural connectedness. This work aims at contributing to the studies in the field by focusing on the cross-cultural continuity of the underlying divinity of sacred tree or tree of life from antiquity to present in the context of cultural continuity.

Keywords: Cultural Continuity, Antiquity, Sacred Tree, Tree of Life.

Giriş

İnsan, tarihsel süreç içerisinde değişen ve gelişen olgular (fizyografik yapı, iklim şartları, su yolları, toprak yapısı, bitki örtüsü gibi) ve bir takım öznel ya da nesnel düşüncelerle gelişimini sağlamış, sağlamaya da devam etmektedir. Tüm bunlar toplumları meydana getirmiş, toplumlarda kendi kültürlerini biçimlendirmiştir. Her toplumun farklı olan kültür yapısı sonucunda kültürlerin birbirini etkilemesi kaçınılmazdır. Bu etkileşim dolaylı ve/veya doğrudan toplumların çoğunda görülebilmektedir. İletişim sürecinde oluştuğu kabul edilen belleğin, bireyle ilişkili olduğu fakat bireye ait belleğin toplum tarafından belirlendiği yapılan araştırmalar sonucunda ortaya konmuştur (Küçükbasmacı 2016, 74). Farklı kültür bölgeleri arasında gelişen çok yönlü toplumsal iletişimle oluşan belleği, toplum, kültürel etkileşim sonucunda meydana getirmektedir. Toplum geçmiş belleğini bireyler aracılığıyla gelecek nesillere aktarırken, bazı değişimler meydana gelse de aktarılan şeylerin birçoğunda anlamsal öz değişmemiştir. Anlamsal özün değişmeden aynı kalması, toplumun kültürel belleğini gelecek nesillere aktarmak istemesi gibi önemli bir görevin sonuçlarındandır. Küçükbasmacı'nın makalesinde değindiği "Bellek geçmiş kurgulamakla kalmaz, aynı zamanda şimdi ve geleceğin deneyimlerini de organize eder" sözü (Küçükbasmacı 2016, 75) bize kültürel süreklilik kavramını hatırlatmaktadır. Geçmişten günümüze birçok materyale anlam ve biçim kazandıran insanoğlu; bunları dinine, diline, yazısına ve sanatına sembolize ederek kullanmıştır. Bu materyallerin sembolleri tarihsel süreç içerisinde şekilsel değişime uğramış olsa dahi, arkasındaki temel düşünce özünde günümüze değin aynı kalmıştır.

* Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Antalya/TR. cuneyt.oz@outlook.com

Antikçağda insan; anlaşılır olmak, zaman ve mekânda kendini belirgin kılmak, karşısındakine bilgi vermek ve oluşturduğu toplumda yarattığı inanç sistemleri içerisinde inandığı şeyi imgeleştirmek adına geliştirdiği sembollere kimi zaman kutsallık atfetmiştir. Toplumların kültürel özellikleri farklı olsa dahi karşılıklı yapılan değiş-tokuş, ticaret gibi iletişimi geliştiren araçlar sayesinde toplumlar birbirlerinden etkilenmişlerdir. Toplum kendi kültürel yapısına yabancı yeni bir fikirle karşılaşınca; onu değiştirmeden alabilir, o fikir üzerine yeniden çalışabilir ya kendinden bir şeyler katarak geliştirir ya da tamamen öteleyebilmektedir (Çevik 2005, 114). Kültürel etkileşimle paralel olarak toplumların kültürel yapısında birtakım ortak değerler oluşmuştur. Bunlardan biri de ağaca atfedilen kutsiyettir. Evrenin var oluşundan bu yana su, hava, toprak kadar önemli, hayatın merkezinde olan bir unsurdur ağaç. Ağaç; herşeyden önce varoluşu, canlılığı, hayatın kendisini ve bereketi simgeler. Dünya kültürlerinde çağlar boyunca ağaca farklı farklı pek çok rol verilmiş; dünya ağacı/hayat ağacı (kozmik ağaç), tanrıyla iletişim kurulan bir araç olarak ağaç, kötü ruhları kovma töreninde ağaç, tabiat olaylarının yönlendirme törenlerinde ağaç, rüzgâr estirme ya da durdurma törenlerinde ağaç, defin törenlerinde ağaç, bereketi artırma törenlerinde ağaç, bitkilerin kökenleri ile ilgili mitler ve daha birçok mitte ağaç gibi (Gürsoy 2012, 44). Antikçağdan günümüze birçok toplumda ağaca atfedilen bu kutsiyet hep var olmuştur (Öztekin 2008, 21). Sümer, Babil, Hurri, Assur, Hitit, Geç Hitit, Frig ve Mitanni gibi (Çevik 1999, 337, dn.12-18) birçok kültürde sayısız mit ve efsaneye konu olmuş ağaç, sonsuz yaşamı simgelemektedir. Yaşam boyu doğumların ölümleri, ölümlerin doğumları izlediği bir döngü vardır. Yaşam ve ölüm arasındaki sonsuz döngüyü sembolize eden ağaç aynı zamanda bereketi, şansı ve doğurganlık beklentisini de simgeler (Ağaç-Sakarya 2015, 3; Çevik 1999, 335; Belli 1980 237 vdd.). Ağaca atfedilen kutsallık, toplumun kültürel inanç sisteminde sürekli var olmuş, insan varlığını devam ettirdiği ölçüde de var olmaya devam edecektir.

Bu çalışma, bireylerin bellekleriyle oluşan toplumsal belleğin toplumdan topluma aktardığı kültürel değerlerin; özünde anlamsal değişime uğramadan kültürel süreklilik sağlamasından hareketle, antikçağdan günümüze kutsal ağaç veya hayat ağacının devamlılığına odaklanacaktır.

Kutsal Ağaç veya Hayat Ağacı

Bilim insanları 19. yüzyıldan bu yana kutsal ağaçla ilgili üç temel öneri üzerinde tartışmalar yürütmüştür (geniş bilgi için bk. d'Alviella 1894; Philpot 1897; Giovino 2007). Bunlardan ilki "tree of life"¹ yani "hayat ağacı"; ikincisi "date palm=hurma ağacı (Alp 2009, 56)"; üçüncüsü ise inşa edilmiş bir kült objesi olabileceği yönündedir. Kutsal ağaç veya hayat ağacıyla ilgili karşılaşılan diğer sorunlardan biri de tanımlamadır. Osten, doğal görünüme sahip olanları ağaç, stilize edilmiş olanları ise kutsal ağaç olarak niteleyerek kümeleme yapmıştır (Çevik 1999, 337). Çevik'e göre (1999, 337), bu kümeleme de sorunlar vardır. Bu sorunlara getirdiği öneriler şöyledir; bir ağaç törene ait bir sahnede kullanılıyorsa kutsal ağaç olmalıdır, eğer doğa tasvirlerinde kullanılmışsa sadece ağaç olarak anılmalıdır. Eliade'ye göre (2003a, 270-71), ifade ettiği güç nedeniyle soyutlaşmış ağaç kutsallık ihtiva eder. Bana göre doğru olan aslında ağacın resmedildiği ya da kullanıldığı yerdeki amacına uygun yapılan tanımlamadır. Ancak bunun ayırımını yapmak pek kolay değildir. Çünkü insan inandığı, kutsal saydığı bir nesnenin hep yanında olmasını istemektedir. Nitekim oturduğu yerin kutsal bir mekân olup olmadığına bakmazsınız, evlerinin duvarlarına da kutsal saydığı nesneyi soyutlaştırarak resmedebilir ya da asabilir. Tıpkı bugün bizlerin uğur getirdiğine inandığımız objeleri evimizin odasında baş köşeye koyduğumuz gibi. Bu nedenle makalede, çeşitli araştırmacıların kullandığı tanımlamalar dikkate alınarak, kutsal ağaç, hayat ağacı ve hurma ağacı terimi çalışmanın amacına uygunluğu sebebiyle birlikte tercih edilerek kullanılmıştır².

Antikçağdan Günümüze Kutsal Ağaç veya Hayat Ağacı

Ağaç, özellikle Mezopotamya'da³, semitik resim sanatında kullanılan en yaygın ve en eski konulardan biridir (d'Alviella 1894, 118). Akadlılara ait bilinen en eski edebiyat örneklerinden olan çift dilli bir ilahi de mistik bir ağaç, tanrıların ikametgâhı olarak tanımlanmıştır (Philpot 1897, 5). İlk betimlenen ilkel ağaçlar⁴ (ilkel ağaç betileri için bk. d'Alviella 1894, 119, Fig. 61; Philpot 1897, 5, fig. 1-3) daha sonra palmye, nar, asma, selvi vb. gibi ağaç türlerine dönüşerek⁵ (Philpot 1897, 5; kutsal ağaç çeşitleri için bk. d'Alviella 1894, 119-120, fig. 62) çeşitli toplumlarda kutsallaştırılmıştır. Babil'in kutsal ağaçlarından biri olan *kiskanu*, Eliade'ye göre (2003a, 273) yalnızca "ağaç tapınımı" yapılan bir simge değil, aynı zamanda kozmolojik bir

¹ William Ward, 1910'da Assurlular'ın kutsal ağacı ile cennet ağacı arasında bağlantı kurarak bu terimi kullanmıştır (Giovino 2007, 130).

² William Ward'da iki terimi (kutsal ağaç ve hayat ağacı) bir arada ve birbirinin yerine kullanmıştır (Giovino 2007, 130).

³ Mezopotamya'daki ağaç hikayelerinden biri de kendisine sonsuz hayat vermesi için ölümsüzlük ağacını arayan Babilli kahraman Gılgamış'ın hikayesidir (bk. Eliade 2003a, 288).

⁴ İlkel ağaç türlerini ilk Keldani silindirlerinde görmekteyiz (d'Alviella 1894, 118-119).

⁵ Nimrud ve Horsabad anıtlarındaki ağaçlar daha karmaşık olarak betimlenmiş, farklı bitki türlerinin birleşiminden bir ağaç türetilmiş gibi algılanmıştır (d'Alviella 1894, 120, fig. 63).

anlam taşımaktadır. Dini olarak önem kazanmasıyla birlikte stilize edilen ağaç MÖ 4. binde Mezopotamya⁶da ortaya çıkmış; 2. binyıl boyunca Mısır, Yunanistan ve Indus Medeniyetini’de kapsayan Eski Yakın Doğu’nun birçok yerinde yaygın olarak kullanılmıştır (Parpola 1993, 161; motifin yayılım alanı hakkında geniş bilgi için bk. Parpola 1993, 161, dn. 1; farklı kültürlerde kutsal ağacın betimleri için bk. d’Alviella 1894, pl.V, fig. a-m). MÖ 2. binyılın ortalarında ağacın ikonografisinde meydana gelen yeni gelişmeler Tukulti-Ninurta I döneminde Geç Assur ağacının⁷ ortaya çıkmasına neden olmuştur (yeni ağaç formu için bk. Parpola 1993, dn. 6). Yeni Assur İmparatorluğu’nun yükselişiyle birlikte bu ağaç biçimi Yakın Doğu’nun her yerine yayılmış ve 1. binyıl sonuna kadar da görülmeye devam etmiştir (Parpola 1993, 163).

Erken dönemlerde Mısır’da birçok mezar anıtı üzerinde ağaç ya da çalı betimleri görülmektedir (Resim 1). Susa stelindeki sahnede ortada yer alan ağacın, her iki yanında yer alan kişiler tarafından sulandığı görülmektedir (Çevik 1999, 352, 367, lev. VIc). Yine farklı bir kabartmada tanrının elleri ağaçtan çıkmış, elinde ise hayat suyunu dağıttığı vazo görülmektedir (Eliade 2003a, 279). Firavun İnciri olarak bilinen “*sikomor*”, Mısır’da tanrıları barındıran ağaç olarak kabul edilmektedir (Tanyu 1988, 457). Hatta ölümler, tanrıça Hathor⁸a, onun için kutsal olan Firavun İnciri Ağacı’nın meyvesinden yararlanabilmek için dua etmekteydiler (Çifçi 2010, 30). Resim 1’de ortada yer alan bir ağaç ve bu ağacın her iki yanında keçiler görülmekte, hatta keçilerin bazıları bir ayağını ağaca dayamıştır. Bu kombinasyon bize Urartu ve Frig sanatındaki hayat ağacının benzer betimleniş şeklini hatırlatmaktadır. Resim 2’de ise çeşitli hayvanların ortasında bir ağaç betimlenmiştir. Bana göre bu olasılıkla bir hurma/palmiye ağacıdır. Bu ve yukarıdaki örnekler Mısır’da da kutsal ağaçla ilgili düşüncenin varlığı hakkında bize ipuçları vermektedir.

İki teke arasında yer alan bitki/ağaç motifi sahnesi, *yaşam* ve *ölüm* arasındaki sürekli döngünün sembolize edilmiş hali olarak Sümerler’den de bilinmektedir (Çevik 1999, 336; Belli 1980, 238). Sümer yaratılış efsanesinin temelinde “kutsal ağaç” veya “doğum bitkisi” motifi vardır; aslında yaratılış hayat ağacıyla başlamıştır (Öztekin 2008, 43; Öztürk Ateş 2012, 26). Sümerler’in bereket tanrısı Dumuzi (Tammuz) hayat ağacı ile özdeşleştirilmiş ve ağacın Tammuz’u simgelediği düşünülmüştür (Moortgat 1949, 28 vdd, 37-44). Sümerler’de var olan sahnelerin başlıca ögesi olan kutsal hayat ağacı ve kuş başlı yaratık betimleri Hurri kökenli olup⁹, özellikle Hitit ve Assur mühürleriyle (Çevik 1999, 336) birlikte duvar resimlerinde de yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Assur sanatında oldukça yaygın olan hayat ağacı motifi (Resim 3) saray duvarlarında, kabul salonlarında, taht ve resmi odalarda bezeme unsuru olarak kullanılmasının yanı sıra kabartma kuşaklar, tapınak duvarları ve kral mühürlerinde ise kült unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır (Çevik 1999, 336; Belli 1980, 238). Bu kadar yoğun kullanılmasını krali simge¹⁰ olmasına veya şekilsel zarıflığına değil, kült unsuru oluşuna borçludur (Çevik 1999, 336). Örneğin, MÖ 7. yüzyılda Ninova’da bulunan bir ilahide tanrıça İstar hurma ağacı olarak anılmaktadır (Collins 2006, 99). Belki de hurma ağacı doğurganlığın ve bereketin simgesi olduğu düşünülerek kadına atfedilmişti (Collins 2006, 100, 103). Assur resim sanatında çeşitli mekân ve objeler üzerinde tekrar tekrar betimlenen kutsal ağaç ile çevresindeki tanrı ve/veya tanrıçaların Collins’e göre (2006, 105) yorumu; bolluk ve bereketin aslında tanrılar aracılığıyla elde edildiğidir. Assurlular - olasılıkla meyvesinden yararlandıkları için- coğrafyalarında bolca var olan bu ağaca, kendilerine tanrının bir hediyesi olarak düşünüp kutsallık atfetmiş olabilir. Assur sanatında oldukça yaygın olan kutsal ağaç ve cinlerin var olduğu duvar kabartmalarının üzerine birçok yorum yapılmıştır (Resim 4-5). Resim 5’te kanatlı cin bir elinde tuttuğu metal veya hasır kova içinden kutsal suyu alarak hayat ağacına serpmektedir. Bonavia’ya göre bu sahne gerçek bir şeytan çıkarma/kovma sahnesi olabilir (d’Alviella 1894, 146-147). Belki de kanatlı cin ağacı kutsuyordur. Tylor’a göre ise derin ve gizemli bir sembolizmin izlerinin arandığı hayat ağacı betimlemeleri belki de günlük hayatta yapılan bir sahneyi ifade etmektedir (d’Alviella 1894, 148-149). Yine aynı araştırmacı, hayat ağacının yanında karşılıklı duran cinler için ağacın yapay döllenenmesini sağlayan

⁶ Mezopotamya ve Babil’de görülen kimi ağaç betimlerinin birlikte simgelendiği teke, gök cisimleri, kuş ve yıllarlar bulunmaktadır. Eliade’ye göre ağaçla birlikte seçilen her imge kozmik bir anlam taşır; dolayısıyla da ağacında kozmik bir anlamı vardır (Eliade 2003a, 273).

⁷ Geç Assur ağacının var olan yüzlerce örneği, motifin ve ikonografisinin çoğunun erken dönemlerden miras kaldığı gösteren büyük bir tekil çeşitliliğe sahip varyasyonları vardır (Parpola 1993, 200-201, Appendix A).

⁸ Eski Mısır tanrıçası Hathor: Horus’un eşi; gök, neşe ve aşk tanrıçası olarak bilinmektedir. Kutsal hayvanı ise “İnek Mehurt”tur (Çifçi 2010, 29).

⁹ MÖ 2. binyılda değişen ikonografisiyle birlikte nihai şekline kavuşan ağaç, Hurriler’in MÖ 2. binyıl başlarında Mezopotamya’da kurduğu Mitanni Krallığı’nda yerleşik düzene geçişle birlikte görülür (Koroğlu 1996, 69).

¹⁰ Parpola, Irene Winter’in görüşünden yararlanarak aktardığına göre Assur hayat ağacı üzerine iki temel düşünce vardır. Bunlardan ilki, Fig. 3’teki taht odasında bulunan panodaki ağacın üzerinde yer alan kanatlı disk içerisine yerleştirilmiş tanrı Assur’un temsilcisi olarak kralın sürdürdüğü ilahi dünya düzenini temsil etmektedir. İkincisi ise Fig. 4’te ağaçlar arasında kanatlı cinler ile kanatlı cinler arasında kral tasviri görülmektedir. Buradan yola çıkarak aslında kralın, ağacın insani kişileştirilmesi olarak tasvir edildiği şeklinde yorumlanmaktadır (Parpola 1993, 166, 167-68, fig. 3-4).

dölleme esintileri olabileceğini ileri sürmektedir (d'Alviella 1894, 148-149). Tylor ikinci yorumunda haklı olabilir çünkü hurma ağacı insan eliyle döllenenek meyve vermesi sağlanan bir ağaç türüdür. Assur hayat ağacı inancının kökeninde Sümer hayat ağacı inancının şekil değiştirmiş izleri vardır. Sümerler'de bereket tanrısı Dumuzi'yi simgeleyen hayat ağacı, Assur'da ise imparatorluk simgesi olabilecek şekilde yüceltilmiştir (Öztürk Ateş 2012, 33).

Hititler'de hayat ağacı betimlerine oldukça az rastlanmasına rağmen Geç Hitit'te sayıca daha fazla eser üzerinde hayat ağacı kabartması görülmektedir. Köroğlu (1996, 82-83), Kargamış ve Karatepe orthostad kabartmalarındaki hayat ağacı betimlemelerinin Assurlular'dan etkilenilerek yapılmış olduğundan bahseder. Tıpkı Assur'da olduğu gibi Geç Hitit kabartmalarında da ortada yer alan hayat ağacının her iki yanında karşılıklı keçi ve boğalar bulunmaktadır (Köroğlu 1996, 82-83). Ancak Arslantepe'de bulunmuş bir kabartma (Sir Gavaz 2018, 47) üzerinde ortada hayat ağacı betimi ve onun her iki yanına karşılıklı yapılmış aslan figürleri görülmektedir (Resim 6). Ertem (2007, 213), Noel ağacının kökeni üzerine yazdığı makalesinde; Hititler'in çivi yazılı tabletlerinde "yapraklarını dökmez" diye bahsettikleri "eya ağacı"nın aslında çam ağacı olabileceğinden ve bu çam ağacında günümüzdeki Noel ağacı ile ilişkisinden söz eder. Yine kendi çevirdiği bir tablette "Şidduva Dağı'na söz konusu ağacı kesmek için gidilmesi ve ağacın, belki de, bir tanrı statüsünü süslemek ve giydirmek için getirilmesinden bahsedildiğini" söylemektedir (Ertem 2007, 213). Buna istinaden yaptığı çıkarımda "eya ağacı"nın yalnızca bir ağaç olmadığını ve kutsal törenlerde kullanılmak üzere kesilen özel bir ağaç olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca "eya ağacı"nın Hitit bitki tanrısı *Telipinu* ile ilgili efsanelerde de geçtiğini; ağaçtan sarkan koyun tulumunun içine konan malzemelerin devamlı bolluk ve bereketi getirdiğini yazmaktadır (bu efsanenin benzerlik gösterdiği betim için bk. Ertem 2007, 216, res. 2-3). Tıpkı yukarıda değindiğimiz gibi Assurlular'ın kutsal ağaç betiminin Collins'e göre bolluk ve bereketin aslında tanrılar aracılığıyla elde edildiği savı; Hititler içinde düşünülebilir mi?

Assurlular'dan sonra hayat ağacı imgesini en yaygın kullanan halk Urartular'dır. Bu durum Assur-Urartu arasındaki kültür etkileşiminin bir sonucudur (Belli 1980, 240). Urartu sanatında hayat ağacı motifi bezeme unsuru ve dinsel önemi sayesinde sevilerek kullanılmış ve benimsenmiştir. Öyle ki Urartu hayat ağacı motifinin Sümer, Babil, Hurri ve Assur'un hayat ağacı inancıyla eşdeğerde özgün bir nitelik taşıdığı görülmektedir (Belli 1980, 240, dn.10-13). Urartular birçok sanat eserinde (madeni eşyalar, askeri malzemeler, saray duvarları, tapınaklar, taş eserler vb.) hayat ağacını en doğal halinden stilize edilmiş sembolik şekline kadar hemen her açıdan bezeme unsuru olarak kullanmışlardır. Urartularda hayat ağacı, tapınağın kutsallığı ile varlığını sonsuza dek sürdüreceğine olan inançla birlikte bereket ve bolluğu simgelemektedir (Belli 1980, 242; Çevik 1999, 349). Adilcevaz kabartmasında (Baştürk - Aras 2018, 83), Tanrı Teişeba tanrısal hayvanı boğa üzerinde, sol elinde tuttuğu kaptaki su ve sağ elindeki tomurcuk ile karşısında duran hayat ağacına can vermektedir (Resim 7). Urartu sanatındaki hayat ağacı betimlemelerinde; ortada yer alan hayat ağacına ön ayaklarını dayayan karşılıklı keçi motifleri en yaygın görülen kombinasyondur (Resim 8). Bu sahne bize MÖ 3. binyıldan beri Sümerler'de karşımıza çıkan yukarıda bahsettiğimiz iki teke arasında yer alan bitki/ağaç motifi sahnesini (Belli 1980, 241) hatırlatır. Bu durum kültürler arası iletişim ve etkileşimin devamlılığına güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Assurlularla kültürel etkileşim sonucu Urartuların sanatına giren hayat ağacı motifi, Urartular aracılığıyla da İskitler'e geçmiştir. İskitlere ait bir kurgandan ele geçen altın balta üzerinde, tıpkı Urartular'daki bezemelerde gördüğümüz iki keçinin ön ayaklarını dayadığı hayat ağacı motifi görülmektedir (Belli 1980, 240, dn.19).

Hayat ağacı motifini severek kullanan bir diğer toplum Frigler'dir. Frigler'de hayat ağacı ile ilgili betimlemelere Pazarlı (Resim 9) ve Gordion bulguları olan terrakotalarda rastlanmaktadır (Özkaya 1996, 9). Bunlar üzerindeki dağ keçileri ile ağaç birlikteliği bize Frig tanrısı Attis'i hatırlatmaktadır (Attis söylencesi için bk. Köroğlu 1996, 23-26, 34). Çünkü tanrı Attis çam ağacı (ağaç) ile özdeşleştirilmektedir (Özkaya 1996, 3vdd; Köroğlu 1996, 29-30). Özkaya (1996, 9), dağ keçileri arasında bulunan ağacın Attis'i, ağacın iki yanında karşılıklı duran dağ keçilerinin ise O'nu korumakla görevli olabileceklerinden söz etmektedir. Bu ve bazı diğer savlara¹¹ dayanarak Frig tapınımında, Attis'in kişiliğinin özdeşleştirildiği ağaç ve/veya hayat ağacıyla ilgili bir inancın varlığından bahsedilir (Özkaya 1996, 9-11). Attis'in Frig inancında bitki tanrısı ve hayat ağacının kendisi olarak algılanması, hayat ağacının doğanın ölümü ile dirilişini sembolize etmesi (Martynov 1988, 13) ve O'nun adına düzenlenen şenliklerde hiç ölmeyen ağaç olarak Çam'ın simgeleştirilmesi gibi durumlar dikkate alındığında; Frig inancında Attis'in hayat ağacıyla ilişkisi daha iyi anlaşılabilir olmaktadır (Köroğlu 1996, 39).

¹¹ Özkaya 1996, 9, dn.52; Frig terrakota levhaları üzerinde betimlenen ağaçların Attis'i simgelediği söylenmektedir (Köroğlu 1996, 33). Koşay, bu terrakota levhalar üzerinde görülen ağaçların hayat ağacı olduğundan bahseder ve bu betimlerin dini içeriği olduğunu yazar (Köroğlu 1996, 33, dn.206).

Eski Yunan mitolojisinde de ağaçla ilgili birçok anlatı vardır. Bu ağaçların çoğu kutsal kabul edilir ve insanlara tanrılar tarafından verilen iyilik ve hoşgörünün bir ifadesidir. Tıpkı Poseidon ile Athena'nın Atina şehrinin tanrısı olmak için yarıştıkları yarışmada Athena'nın Atinalılar'a armağan ettiği zeytin ağacı gibi (Erhat 2015, 66). Adonis, Mürrüsafi ağacından (mürrüsafi ağacı için bk. Gezgin 2010, 141-42) doğmuştur (Grimal 2012, 3-4). Attis'in kanından menekşeler, Adonis'in kanından ise gül ve dağlaleleri doğmuştur (Eliade 2003a, 299). Tanrıça Leto, Apollon ve Artemis'i kutsal bir hurma/palmye ağacına tutunarak doğurmuştur (Eliade 2003a, 303; Grimal 2012, 71). Bunlar dışında ağaçlarla birlikte doğan ve ölen, onların kaderini paylaşan ağaç nymphaları (Hamadryadlar/Hamadryades) vardır (Grimal 2012, 222-23). Hatta Kallimakhos, *Delos'a Övgüsü*'nde, üzerine yıldırım düşen ağacı için üzüntülü olan bir meşe nymphasından söz etmektedir (Grimal 2012, 223). Eski Yunan'da birçok tanrıya atribüt olarak ağaç eşlik etmektedir. Örneğin Zeus'a meşe ağacı (Gezgin 2010, 132), Athena'ya zeytin (Grimal 2012, 99), Apollon'a defne¹² (Grimal 2012, 72; Gezgin 2010, 59), Artemis'e servi, Dionysos ve Aphrodite'ye ise mersin ağacı (Gezgin 2010, 132; Öztekin 2008, 47) gibi. Yunan ve Ege uygarlıklarında, tanrıça-ağaç-dağ-hayvan örüntüleri oldukça yaygındır. Örneğin; Mikenliler'in tanrıçayı, eli çıplak göğsünün üzerinde birçok kozmolojik amblemin yanında (çift taraflı balta, güneş, ay, su) hayat ağacının altında oturur halde betimlemesi bunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir (Eliade 2003a, 285). Ayrıca Ege'den Mochlos'un tanrıçayı bir sunak ve ağaçla birlikte sandal içinde betimleyen altın halkası ve kutsal ağaç önündeki dans sahnesi de yukarıdaki açıklamaya bir örnek olarak sayılabilir (Eliade 2003a, 285).

Hayat ağacı motifi Anadolu Selçuklu sanatında hem dini hemde sivil mimari bezemelerinde karşımıza çıkmaktadır (Resim 10). Anadolu Selçuklularında sıkça karşılaşılan ağaç motifleri olasılıkla erken dönemde gelişen hayat ağacı inanışının devamı niteliğinde olmalıdır (Alp 2009, 57). Anadolu Selçuklu sanatının erken örneklerinde (Resim 11) hayat ağacı genellikle tek başına veya kuşlarla birlikte verilmiştir (Öney 1968, 25). Geç dönemlerde ise yine tek başına hayat ağacı bezemesinin varlığı yanında, çeşitli hayvanlarla (kartal, arslan, ejder vb.) birlikte yapılmış örneklerde¹³ oldukça fazladır (Öney 1968, 25). Hayat ağacı motifi Anadolu Selçuklu sanatının geç¹⁴ örneklerinde stilize palmye ağacı şeklinde işlenmiştir (Öney 1968, 32). Selçuklularda kullanılan hayat ağacı motifi cenneti, gökyüzü ile yeryüzünün birleşimini sembolize etmektedir. Ayrıca ölümlerin ruhlarının öbür dünyaya (cennet) yükselmesini sağlamanın yanında, yapıldığı yapıya özel bir anlam atfedildiğinin de bir göstergesi sayılmaktadır (Öney 1968, 34-36).

Hayat ağacı inancının geç dönem yansımalarına bakıldığında, Musevilik (Yahudilik), Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi ilahi dinlerde de görülmektedir. Tevrat, İncil ve Kur'an'da cennette yer alan dört ırmaktan söz edilmekte; inanışa göre bu ırmakların kaynağı hayat ağacından doğmaktadır (Gezgin 2010, 89). Yahudiler'e göre ağaç, cansız bir varlık olarak görülmez, aksine hayatın sembolüdür (Öztekin 2008, 65). Hint geleneğinde kozmos devasa bir ağaç olarak tasvir edilir; *Upanişad*'larda kâinat, ters dönmüş bir ağaç olarak tasvir edilir ki, ağacın kökleri gökyüzünde, dalları ise yeryüzündedir. Aynı ters dönmüş kutsal ağaç inancı Yahudilik'te de vardır (Tanyu 1988, 457). Onlar için meşe ağacı kutsaldır. Çünkü Abiyezri Yoaş, Ofra şehrinde bir meşe ağacı altında oturmaktadır (Öztekin 2008, 64; Gezgin 2010, 135). Tevrat'ta ağaçla ilgili başka birçok anlatı bulunmaktadır. Örneğin, zeytin Tevrat'ta birçok yerde iyi şekilde anılmakta ve Davud kendisini zeytin ağacına benzetmektedir (Gezgin 2010, 194-95). Eliade (2003b, 456), Hıristiyanlıkta kutsal sembol olan "Haç"ın, Aden Bahçesi'ndeki hayat ağacından yapılmasından dolayı kutsal kabul edildiğinden bahseder. Hıristiyanlık ikonografisinde haç, yeryüzünden göklere yükselen bir ağaç, göğün ve yerin merkezinde dikilen, evrenin sağlam dayanağı olan ölümsüz bir bitki, "Golgota"ya dikilmiş hayat ağacı olarak betimlenir (Gezgin 2010, 91). Ortaçağ'a ait bir Alman bilmesinde kökleri cehennemde, tepesi Tanrı'ya kadar uzanan ve dünyayı dallarıyla saran bir ağaç sorulmaktadır; bu ağaç, Hıristiyanlar için dünyanın dayanağıdır (Eliade 2003a, 291-92). Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği ağaç, Hıristiyanlar'a göre cennetteki hayat ağacından yapılmıştır ve onun ölümleri diriltme gibi bir özelliği vardır (Tanyu 1988, 457). Günümüzde Hıristiyanlar'ın Noel Günü'nde süslediği "Noel Ağacı/Çam Ağacı", daima yeşil kaldığından dolayı, Hz. İsa'nın canlılığını temsil etmiş ve Hıristiyanlar için kutsal kabul edilmiştir (Öztürk Ateş 2012, 58). İslamiyet'te ise ağaç dikilmesine, yetiştirilmesine ve korunmasına büyük önem verilmiş ve bu konuda müslümanlar teşvik edilmiştir (Öztekin 2008, 100). Kur'an-ı Kerim'de "şecer" veya "şecere" kelimesi hem ağaç hem de genel bitki anlamında yirmi altı kez geçmekte; bu tür kullanımlara hadislerde de rastlanmaktadır. Ayrıca Kur'an'da nar, hurma, üzüm, incir, zeytin gibi ağaçlar ismen anılmaktadır (Ağaç - Sakarya 2015, 7). Örneğin Hz. Muhammed (s.a.v.) ağaç motifini çeşitli yerlerde teşbih unsuru olarak kullanmış; özellikle hurma ağacını yapraklarını dökmediği ve daima faydalı olduğu için övmüş, hayır sever

¹² Başlangıçta defne ağacı tanrı ismiyle özdeşdir; Daphne (mitolojisi için bk. Grimal 2012, 137-138).

¹³ Erken ve geç örnekler için ayrıca bk. Öney 1968, 25-36; daha ayrıntılı bilgi için bk. Arık 2000.

¹⁴ Öney (1968, 34), Anadolu Selçuklu sanatındaki hayat ağacı betimlerinde, Orta-Asya şamanizminin etkisinin olduğu söylenmektedir.

müslümanı hurma ağacına benzetmiştir (Topaloğlu 1988, 457). Kur'an-ı Kerim'de güzel söz iyi ağaca, kötü söz ise kötü ağaca benzetilmiştir. Burada kastedilen iyi ağaç kökü sağlam, göğe doğru dal budak salmış ve her mevsim meyve veren ağaçtır; kötü ağaç ise köksüz, kolayca koparılabilen kısa ömürlü bir bitkidir (Topaloğlu 1988, 459). İslamiyet'te cennet ağacı olarak bilinen "Tuba Ağacı" (Topaloğlu 1988, 459)", eski Türk dini inançlarında var olan hayat ağacı ile özdeşleştirilmiştir (Öztürk Ateş 2012, 61). İslamiyet'te Allah'ın "el-Hayat" sıfatını sembolize eden hayat ağacı yeşil kaldığı sürece dünyanın devam edeceğine olan inancı anlatmaktadır (Arslan 2014, 64).

Türk mitolojisine bakıldığında hayat ağacı "Bay Terek (Bay Direk)" olarak adlandırılır, bu ağaç yerle göğü birbirine bağlayarak yaşam döngüsünü sağlamaktadır (Gezgin 2010, 89). Meşe ağacı, kendilerini ari ırk olarak kabul edenlerin kutsal ağacıdır. Keltler, Almanlar ve Slavlar'ın geçmişlerinde bu ağaç tanrılaştırılmıştır. Kelt dinindeki Druid inancında meşe ağacının tanrı tarafından seçildiğine inanılmakta ve ağaçta var olan herşeyin cennetten gönderildiği düşünülmektedir (Gezgin 2010, 133). İskandinav mitolojisinde dünyanın merkezinde kader ağacı "Yggdrassil" bulunmaktadır. Bu ağaç insanların kaderini belirlemektedir. Ağaç üç köklü olup, ilk kök cehenneme, ikinci kök devler ülkesine, üçüncü kök ise insanların yaşadığı topraklara ulaşır (Gezgin 2010, 88).

Antikçağda kutsal kabul edilen ağaç günümüzde de farklı biçimlerde kutsallığını devam ettirmektedir. Türk kültürüne bakıldığında mezarlıklara dikilen servi ağacı ebediyetin sembolü olarak kabul görmektedir (Gezgin 2010, 168). Alevi toplumu ulu ağaçları kutsal kabul etmekte, hürmetle saygı göstermektedir. Ayrıca bu ağaçlara ziyarette bulunurlar. Tahtacılar'da muharrem ayında ve salı günlerinde ağaç kesilmediği bilinmektedir (Bars 2014, 384). Yine günümüzde çeşitli tekke ve türbelerin etrafında bulunan farklı türde ağaçların dallarına dilek tutularak bez (çaput) parçası bağlanması (Bars 2014, 379-98; Yayın 2008, 157) aslında geçmişten gelen inancın günümüze uyarlamasıdır. Geçmişte tanrıyla özdeşleştirilen ağaç, bugünde tanrının yeryüzündeki tezahürü olarak algılanmaktadır. Çünkü bez parçası bağlanarak tutulan dilekleri gerçekleştirebilecek olan yegâne güç tanrıdır.

Değerlendirme

İnsanlığın en eski ve yaygın inançlarından biri olan ağaç kültü, kültürden kültüre şekilsel değişime uğrasa da özündeki anlamsal bütünlük çağlar boyunca hep aynı kalmıştır. İlk ortaya çıkışıyla kökeni Mezopotamya'ya dayandırılan; Babil, Akad, Mısır, Sümer, Hitit, Assur, Urartu, Frig, İskit gibi daha pek çok kültürde karşılık bulan, kültürden kültüre işleniş ve atfedilen anlam bakımından farklılıklar olsa da özündeki temel düşüncenin değişmediği kutsal ağaç ve hayat ağacı düşüncesi kültürel etkileşimin sonucu olan kültürel sürekliliğin bir ürünüdür. Antikçağdan günümüze ağaç, yaşayan gerçekliğin ifade edilme şekli ve kendini sürekli yenileyen yaşamın dışı vurumu (Eliade 2003a, 317) olarak anlamlandırılmıştır. Kimi toplum yarar sağladığı için kutsal saymış ağacı, kimisi ise tanrının armağanı olarak. Belki yaşam ve ölüm arasındaki döngüyü belki de doğanın yenilenmesi ya da doğada oluşan dönüşümü (recycling) ifade etmesi (Martynov 1988, 13) açısından tanrının varlığını hatırlatır bizlere ağaç. Ağaçla MÖ 4. binde tanışan insanoğlunun günümüzde hala bu tanışıklığının devam ettiği görülebilmektedir. Ağaç, tek başına bir tapınım simgesi değildir aslında; O'na tapınılmasını simgeleştirilmesinin ardında yatan temel düşünce sağlamaktadır (Eliade 2003a, 269). Zamanla ağaç betimlemeleri şekilsel değişimlere uğrasa da ağaca atfedilen kutsallık hep vardır. Kültürler arası iletişim etkileşimi doğurmuştur. Etkileşimle birlikte toplumlar başka kültürlerde gördüğü kendilerine yabancı olan herhangi bir uygulamayı veya fikri almış; ya onları değiştirmiş, ya kendine toplumuna uyarlayarak kullanmış ya da aynı şekilde kullanıma devam etmiştir. Kutsal ağaç fikri de aslında birçok toplumun kültüründe değişmeden kalmayı başarmıştır. Günümüzde bile hala Anadolu'nun birçok yöresinde bazı ağaçlar, özellikle tek ve yaşlı (ulu) ağaçlar, kutsal sayılmakta; bunlar üzerine dilek tutularak bez parçaları asılmaktadır. Bu durum antikçağdan beri yerle gök arasında köprü olarak algılanan ağacın günümüzde de aynı görevini devam ettirdiğini gösterir. Ağaç, dallarına bağlanan bez parçasıyla birlikte dilenen dilekleri göğe (yani tanrıya) ulaştırmaktadır.

Mezopotamya'da ortaya çıkan hayat ağacı; Mısır'da, Sümer'de, Hitit-Geç Hitit'te, Assur'da, İskit'te, Urartu'da, Frig'te, Eski Yunan'da, Ege Medeniyetleri'nde, Anadolu Selçukluları'nda, Yahudiler'de, Hıristiyanlar'da, İslamiyet'te ve günümüzdeki kültürlerde kendine yaşama alanı bulmuştur. Çünkü hayat ağacına atfedilen kutsiyet tüm kültürleri derinden etkilemiş, ona verilecek yegâne anlamın zaten ilk ortaya çıkışında atfedildiği düşüncesi hep baki kalmıştır. Öyle ki, daha uzun yıllar ağacın kutsallığı devam edecektir. Çünkü insan var olduğu sürece birbirini etkileyecek, inançlarını yeni nesillere aktarmayı sürdürecektir.

KAYNAKÇA

Ağaç, S.- M. Sakarya (2015). "Hayat Ağacı Sembolizmi". *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)* 1/1, s. 1-14.
Alp, K. Özlem (2009). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*. Ankara: Eflatun Yayınevi.

- Arık, Rüçhan (2000). *Kubad Abad. Selçuklu Saray ve Çinileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Arslan, Seher (2014). "Türklerde Ağaç Kültü ve Hayat Ağacı". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 1/1, s. 59-71.
- Bars, M. Emin (2014). "Türk Kültüründe Ağaç Kültü Ve Şor Kahramanlık Destanlarına Yansımaları". *The Journal of Social Science Studies* 27, s. 379-398.
- Baştürk, M. Bilge.- O. Aras (2018). "Urartu Ritüelleri". *Aktüel Arkeoloji* 62, s. 76-83.
- Belli, Oktay (1980). "Urartular' da Hayat Ağacı İnancı". *Anadolu Araştırmaları* 8, s. 237-247.
- Collins, Paul (2006). "Trees and Gender in Assyrian Art". *Iraq*, Vol. 68, s. 99-107.
- Çevik, Nevzat (1999). "Hayat Ağacı'nın Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi". *Anadolu Araştırmaları* 15, s. 335-367.
- Çevik, Nevzat (2005). "Kültürlerarası İlişki Ve Etkileşim Kuramları Üzerine I". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, s. 111-122.
- Çifçi, Meryem K. (2010). *Eski Mısır Dininde Tanrı Ve Öte Dünya İnancı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Eliade, Mircea (2003a). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Eliade, Mircea (2003b). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi. Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna/Cilt II*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Erhat, Azra (2015). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ertem, Hayri (2007). "Noel Ağacı'nın Kökeni Hakkında". *Refik Duru'ya Armağan/Studies in Honour of Refik Duru* (Eds. G. Umurtak, Ş. Dönmez, A. Yurtsever) İstanbul, s. 213-217.
- d'Alviella, C. Goblet (1894). *The Migration of Symbols*. London.
- Gezgin, Deniz (2010). *Bitki Mitosları*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Giovino, Mariana (2007). *The Assyrian Sacred Tree: A History of Interpretations*. Switzerland: Academic Press Fribourg.
- Grimal, Pierre (2012). *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma* (Çev. S. Tamgüç), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Gürsoy, Ülkü (2012). "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 61, s. 43-54.
- Köroğlu, Hülya (1996). *Frigler'de Hayat Ağacı İnancı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Küçükbasmacı, Gülten (2016). "Kültürel Bellek Ve Süreklilik: Kına Gecelerinden Mezuniyet Kınalarına". *Milli Folklor*, Yıl 28, Sayı 112, s. 73-94.
- Martynov, Anatoli I. (1988). "The Solar Cult and the Tree of Life". *Arctic Anthropology*, Vol. 25/2, s. 12-19.
- Michalowski, Kazimierz (1968). *L'art de L'ancienne Egypte*. Paris.
- Moortgat, Anton (1949). *Tammuz: Der Unsterblichkeitsglaube in der Altorientalischen Bildkunst*, Berlin: Walter de Gruyter.
- Öney, Gönül (1968). "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi", *Belleten* XXXII/125, s. 25-36.
- Özkaya, Vecihi (1996). "Frig Mimari Kaplama Levhaları Işığında Attis ve Hayat Ağacı". *Arkeoloji ve Sanat* 74, s. 3-11.
- Öztekin, Selma (2008). *Dinlerde Hayat Ağacı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Öztürk Ateş, Şenay (2012). *Yakındoğu Demir Çağ Uygarlıklarında Hayat Ağacı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Parpola, Simo (1993). "The Assyrian Tree of Life: Tracing the Origins of Jewish Monotheism and Greek Philosophy", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 52, No. 3, s. 161-208.
- Philpot, J. H. (1897). *The Sacred Tree or The Tree In Religion and Myth*. New York: The Macmillan Company.
- Sir Gavaz, Özlem (2018). "Hitit Toplumunda Tanrılar ve Ritüeller", *Aktüel Arkeoloji* 62, s. 40-47.
- Tanyu, Hikmet (1988). "Ağaç". *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi*. Cilt: 1, İstanbul.
- Topaloğlu, Bekir (1988). "İslam'da Ağaç". *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi*. Cilt: 1, İstanbul.
- Yayın, Nerin (2008). "Efsanevi Hayat Ağacı: Munar". *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15, s. 155-161.

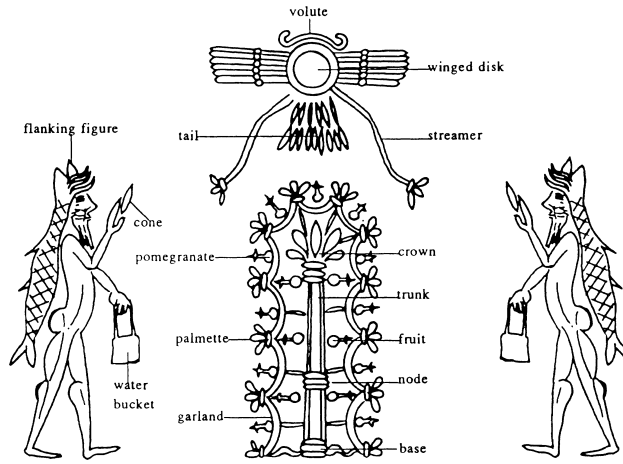
RESİMLER

Resim 1: Mısır kabartma sanatından keçiler ve ortada bir ağaç (Michalowski 1968, 359, 445, res. 179).

Resim 2: Mısır paleti üzerinde çeşitli hayvanlar ve ortada olasılıkla hurma/palmiye ağacı betimi ? (Michalowski 1968, 369, 447, res. 248).

Resim 3: Assur hayat ağacının yapı elemanları (Parpola 1993, 162, fig.1).

Resim 4: Assurnasirpal II Taht Odası'ndan kabartma, ortada kutsal ağaç, ağacın her iki yanında kral ve kralın arkasında koruyucu cinler (Parpola 1993, 166, fig.3).

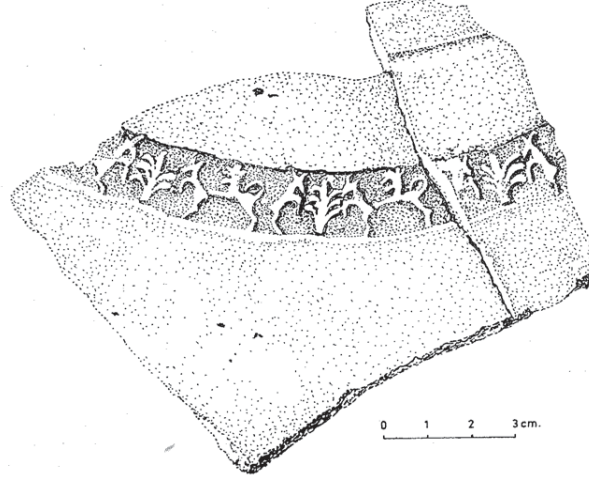
Resim 5: Nimrud'tan Assurnasirpal II (MÖ 883-859) dönemine ait alabasterden rölyefli levha, elinde bakraçla kutsal ağaca yaklaşan kanatlı cin (Collins 2006, 104, fig. 3).

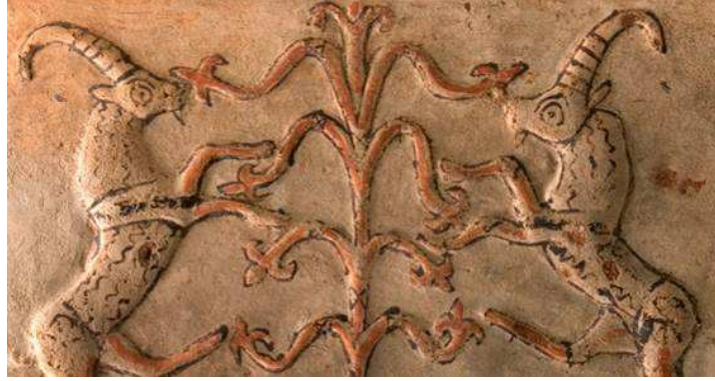
Resim 6: Arslantepe'den bir kabartma, ortada hayat ağacı ve onun her iki yanına karşılıklı yapılmış ayakta duran aslan figürleri (Sir Gavaz 2018, 47).

Resim 7: Adilcevaz Kabartması, Tanrı Teişeba hayat ağacına can vermekte (Baştürk - Aras 2018, 83).

Resim 8: Urartular'a ait kúp parçası, üzerinde ortada yer alan hayat ağacına ön ayaklarını dayamış keçi motifleri (Belli 1980, 239, res. 3).

Resim 9: Frigler'e ait Pazarlı Levhası, ortada hayat ağacı onun her iki yanında ayaklarını ağaca dayamış karşılıklı duran dağ keçileri (Öztürk Ateş 2012, 48, 106, lev. XVI b).

Resim 10: Divriği Ulu Camii girişinin her iki yanına yapılmış hayat ağacı motifleri

Kaynak: <http://www.turkeyculturaltour.com/tr/turkiye/72/central-turkey-heritages/sivas-divrigi-great-mosque-and-hospital-unesco-site-turkey.html>

Resim 11: Kubad Abad, Büyük Sarayı'nın cinileri üzerine yapılmış hayat ağacı ve her iki yanında karşılıklı duran kuşlar (Arık 2000, res. 77).